

(LEARNING)

বিষয়সূচী

প্রস্তাৱনা / শিক্ষণ কাক বোলে / শিক্ষণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ / শিক্ষণ আৰু পৰিপক্কতা / শিক্ষণৰ চৰ্তসমূহ / শিক্ষণৰ পদ্ধতিসমূহ / প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতি / প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণৰ বিষয়ে পৰীক্ষা / প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ / প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতিৰ শৈক্ষিক মূল্য / অন্তদৰ্শন শিক্ষণ পদ্ধতি / অন্তদৰ্শনৰ অভীক্ষণ / অন্তদৰ্শন শিক্ষণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ / অন্তদৰ্শনৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্য / অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ / অনুবন্ধন শিক্ষণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ / অনবন্ধনৰ শিক্ষাগত তাৎপৰ্য / শিক্ষণৰ প্ৰধান নীতিসমূহ / প্ৰস্তুতিৰ নীতি / শ্ৰেণী পৰিৱেশত এই নীতিৰ প্ৰয়োগ / ফলাফলৰ (পৰিণামৰ) নীতি / শ্ৰেণী পৰিৱেশত এই নীতিৰ প্ৰয়োগ / অনুশীলনৰ নীতি / শ্ৰেণী পৰিৱেশত এই নীতিৰ প্ৰয়োগ / সাৰাংশ / অনুশীলনী।

এই গোটৰ অধ্যয়নৰ অন্তত শিক্ষাৰ্থী সকলে :

- শিক্ষণ আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- শিক্ষণৰ বিভিন্ন পদ্ধতিৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব।
- শিক্ষণৰ প্ৰধান নীতিসমূহৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব।
- শিক্ষণৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- শিক্ষণ আৰু পৰিপক্কতাৰ তুলনা কৰিব পাৰিব।
- শিক্ষকৰ প্ৰভাৱিত কৰা কাৰকসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

প্ৰস্তাৱনা :

শিক্ষণ এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ সহায়ত আমি কোনো কামত কৌশল বা দক্ষতা আয়ত্ব কৰিব পাৰো। ই মানৱ জীৱনত শৈশৱ কালৰ বাই আৰম্ভ হয়। জন্মৰ পিছতে এটি কেঁচুৱাই বাহ্যিক পৰিৱেশৰ লগত সমযোজন কৰিবলগীয়া হয়। মানৱ জীৱনৰ প্ৰথম অৱস্থাত কেঁচুৱাটিয়ে অসহায় অৱস্থাত থাকে। মাক-দেউতাক বা আনৰ সহায় অবিহনে কেঁচুৱাটিয়ে খাব, গা-ধুব আৰু কাপোৰ পিন্ধিব নোৱাৰে। কেঁচুৱাটিয়ে তাৰ/তাইৰ অত্যাৱশ্যকীয় প্ৰয়োজনবোৰৰ বাবে বিশেষকৈ মাকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। বিশেষ সময়ৰ পিছত কেঁচুৱাটিয়ে কোৱা, গা-ধোৱা, কাপোৰ পিন্ধা, খোজ কঢ়া আৰু নানা কাৰ্য বয়স বঢ়াৰ লগে লগে ক্ৰমান্বয়ে কৰিব পাৰে। এইদৰে জ্ঞাতসাৰে বা অভিজ্ঞতাসাৰে মানৱ জীৱনত শৈশৱৰ পৰাই শিক্ষণ সংঘটিত হয় আৰু ই মৃত্যুলৈকে চলি থাকে। সেইবাবে শিক্ষণ এক জীৱনব্যাপী চলা প্ৰক্ৰিয়া। আমি শিক্ষণৰ যোগেদি পৰিৱৰ্তনশীল সমাজৰ লগত সমযোজন কৰিব পাৰো। মানৱ জীৱনৰ প্ৰত্যেক দিশৰ উন্নতি সাধন কৰিবলৈ হ'লে শিক্ষাৰ বৰ দৰকাৰ। সেইবাবে আমি শিক্ষণ আৰু ইয়াৰ আনুষংগিক কথাবোৰ জান উচিত। মন কৰিবলগীয়া যে মনোবিজ্ঞানীসকলে শিক্ষণ আৰু ইয়াৰ আনুষংগিক কথাবোৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিছে। তেওঁলোকে শিক্ষণৰ ওপৰত বহুতো পৰীক্ষা চলাইছে। তেওঁলোকে এই গোটৰ জৰিয়তে শিক্ষণ আৰু ইয়াৰ আনুষংগিক কথাবোৰ বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।

শিক্ষণ কাক বোলে? (What is Learning)?

সকলো জীৱিত প্ৰাণীৰে কিছুমান জন্মগত প্ৰবৃত্তি থাকে। মানুহ আৰু আন জীৱই পৰিৱেশৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদৰ্শন কৰে। মানুহৰ প্ৰবৃত্তিবিলাক বৰ শক্তিশালী, আনহাতে জন্মগত প্ৰবৃত্তিবিলাকত অমার্জিত বা অপৰিশোধিত আচৰণ নিহিত হৈ থাকে। মানুহৰ বুদ্ধি অন্য প্ৰাণীতকৈ বেছি। মানুহৰ বিচাৰ শক্তিও আছে। সেইবাবে আমি আমাৰ অমার্জিত বা অপৰিশোধিত প্ৰতিক্ৰিয়া বা আচৰণবোৰ পৰিৱৰ্তন কৰি উন্নত কৰিবলৈ কিছুমান কৌশল বা ক্ষমতা অৰ্জন কৰিবলগীয়া হয়। যেতিয়া আমি বিভিন্ন পৰিৱেশৰ লগত সমযোজন কৰিবলগীয়া হয়, তেতিয়া যথেষ্ট জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতা লাভ কৰো, যিবোৰে আমাৰ প্ৰকৃতি সলনি কৰে আৰু অমার্জিত সহজাত প্ৰতিক্ৰিয়া বা আচৰণ পৰিশোধিত কৰে। সেইবাবে আমি ক'ব পাৰো যে অভিজ্ঞতাৰ যোগেদি প্ৰতিক্ৰিয়া বা আচৰণৰ পৰিৱৰ্তন (বা পৰিশোধন) কৰাই হৈছে শিক্ষণ।

মনোবিজ্ঞানীসকলে শিক্ষণৰ নানা সংজ্ঞা আমাক দিছে। শিক্ষণৰ কিছুমান সংজ্ঞা তলত দিয়া হ'ল -

১) গেইট (Gates)ৰ মতে “শিক্ষণ হৈছে অভিজ্ঞতা আৰু প্ৰশিক্ষণৰ যোগেদি কৰা আচৰণৰ সংশোধন কাৰ্য।” (Learning is the modification of behaviour through experience and training.)

২) কলভিন (Colvin) ৰ মতে “অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে জীৱনৰ প্ৰতিক্ৰিয়াসমূহৰ ৰূপান্তৰেই হ'ল শিক্ষণ।” (Learning is the modification of the reactions of an organism through experience.)

৩) ৰাইবাৰ্ণ (Ryburn) ৰ মতে “শিক্ষণ হৈছে

ইয়াৰ সৰলতম পৰ্যায়ত পৰিস্থিতিৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়া কৰা অথবা ইয়াৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰিবলৈ পূৰ্ববৰ্তী আচৰণৰ সংশোধন কৰা।” (In its simplest stages learning is a matter of making a response to situation or modifying a previous response in order to bring about an improvement.)

৪) জে.পি গিলফোর্ড (J.P. Gilford) ৰ মতে ‘আচৰণৰ পৰিণতি স্বৰূপে জীৱনৰ পৰৱৰ্তী আচৰণৰ যিকোনো পৰিৱৰ্তনেই হ’ল শিক্ষণ।’ (Learning is any change in behaviour resulting from behaviour.)

৫) ক্ৰো আৰু ক্ৰো (Crow and Crow) ৰ মতে “ব্যক্তিৰ অভ্যাস, জ্ঞান আৰু মনোভাৱ আদি আয়ত্বকৰণেই শিক্ষা।” নতুন ধৰণে কৰা ক্ৰিয়া আচৰণৰ ওপৰত ই নিৰ্ভৰ কৰে আৰু নিজৰ বাধা-বিঘিনি অতিক্ৰম কৰি নতুন পৰিস্থিতিত সমযোজন কৰাৰ ক্ষেত্ৰতেই ই প্ৰকাশ পায়। (Learning is acquisition of habits, knowledge and attitudes, it involves new ways of doing things and it operates in an individual’s attempt to overcome obstacles or to adjust to new situations.)

৬) স্কিনাৰ (Skinner) ৰ মতে “অভ্যাস, জ্ঞান তথা মনোভাৱগীৰ আয়ত্বকৰণ আৰু সংৰক্ষণেই হ’ল শিক্ষণ।” (Learning is both acquisition and retention of habit, knowledge and attitude.)

৭) স্মিথ (Smith) ৰ মতে “অভিজ্ঞতাৰ ফলত নতুন আচৰণৰ শক্তি বৃদ্ধি বা পুৰণি আচৰণৰ শক্তি

হ্রাস কৰা প্ৰক্ৰিয়াকে শিক্ষণ আখ্যা দিব পাৰি।” (Learning is the acquisition of new behaviour or the strengthening and weakening of old behaviour as the result of experience.)

শিক্ষণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Characteristics of Learning) : শিক্ষণৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ তলত দিয়া হ’ল —

- ১। নতুন অভিজ্ঞতা আৰু প্ৰশিক্ষণৰ বাবে শিক্ষণ সংঘটিত হয়।
- ২। উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজত সংযোগ স্থাপনেই হ’ল শিক্ষণ।
- ৩। পৰিৱেশৰ লগত ব্যক্তিৰ সমযোজন কাৰ্যই হ’ল শিক্ষণ।
- ৪। শিক্ষণ উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত। লক্ষ্য অবিহনে শিক্ষণ ফলপ্ৰসূ নহয়। আমাৰ ইচ্ছা বা প্ৰয়োজন পূৰাবলৈ আমি শিকিবলগীয়া হয়।
- ৫। শিক্ষণ মানেই কোনো সমস্যাৰ সমাধান। আমি যেতিয়া কোনো কাম শিকিবলগীয়া হয়, তেতিয়া কিছুমান সমস্যা আমাৰ আগত উদয় হয়। কামটো কৰাৰ পিছত সমস্যাৰ সমাধান হয়।
- ৬। শিক্ষণ এক সাৰ্বজনীন প্ৰক্ৰিয়া।
- ৭। দেহ-মানসিক পৰিপক্বতাই শিক্ষণত দৰকাৰী ভূমিকা পালন কৰে। অধিক পৰিপক্বতাৰ ফলত শিক্ষণ ক্ষমতা অধিক হয়। অৰ্থাৎ বয়স বৃদ্ধিৰ লগে লগে শিকাৰ ক্ষমতাও বাঢ়ি যায়।
- ৮। অভ্যাসে শিক্ষণক স্থায়ী ৰূপ দিয়ে। পুনৰাবৃত্তি নোহোৱাকৈ কোনো শিক্ষণ স্থায়ী হ’ব নোৱাৰে।
- ৯। আগ্ৰহ আৰু শিক্ষাৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক আছে। আগ্ৰহ অবিহনে কোনো কথা শিকিব নোৱাৰি।

- ১০। উচ্চ শ্রেণীৰ শ্ৰীৰক্ষা শিক্ষণ ক্ষমতা নিম্ন শ্ৰেণীতকৈ বেছি।
- ১১। শিক্ষণ অভিৰোচনাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অভিৰোচনে ভালদৰে কাৰ্যসাধনৰ বাবে শিকাকৰক মানসিক প্ৰস্তুতি বা অনুপ্ৰেৰণা আনি দিয়ে।
- ১২। শিক্ষণ এক ব্যক্তিকেন্দ্ৰিক কাৰ্য। ব্যক্তিগত পাৰ্থক্যৰ বাবে সকলো মানুহৰে শিক্ষণ ক্ষমতা একে নহয়।

পৰিপক্বতা আৰু শিক্ষণ (Maturation and Learning) :

পৰিপক্বতা আৰু শিক্ষণৰ মাজত এক অবিচ্ছেদ্য সম্পৰ্ক আছে। পৰিপক্বতা হৈছে বিকাশৰ স্বাভাৱিক ৰূপত সংঘটিত হোৱা দেহৰ এক অন্তৰ্গতী প্ৰক্ৰিয়া। আমেৰিকাৰ মনোবিজ্ঞানী মেক্ গ'চে (Mc Goech) পৰিপক্বতাৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰি কৈছিল যে — “পৰিপক্বতা হৈছে বয়সৰ লগে লগে ব্যক্তিৰ শিক্ষা আহৰণৰ ক্ষেত্ৰত সংঘটিত হোৱা যিকোনো পৰিবৰ্তন, যি মূলতে দৈহিক বিকাশৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ই পূৰ্বক্ৰিয়াৰ অনুশীলন অথবা অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়। আনহাতেদি মনোবিদ থমচনে পৰিপক্বতাৰ স্বৰূপ বিশ্লেষণ কৰি মত পোষণ কৰিছিল যে ‘পৰিপক্বতা’ হৈছে দৈহিক বৃদ্ধি বা বিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ এটা নাম, যাৰ ফলত দেহৰ গঠন আৰু ক্ৰিয়া সম্পাদনৰ ক্ষমতা অধিকভাৱে পৈণত বা পৰিপক্ব হৈ উঠে। মুঠতে পৰিপক্বতা প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা ব্যক্তিৰ দৈহিক বিকাশ তাৰ নিজস্ব ৰূপত আৰু স্বাভাৱিক গতিত সংঘটিত হয়।

আনহাতেদি শিক্ষণ হৈছে ব্যক্তিয়ে পৰিবেশত কৰা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ পৰিণতি। অনুশীলনীৰ ফলত

ব্যক্তিৰ কাৰ্য সম্পাদন ক্ষমতাৰ যি পৰিবৰ্তন হয় সেয়ে শিক্ষা। শিক্ষণে পৰিবেশত আচৰণত সংশোধন আৰু উৎকৰ্ষ সাধন কৰে। কিন্তু এই পৰিবৰ্তন স্বাভাৱিক জৈৱিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ফল নহয়। শিকণ হৈছে ব্যক্তিৰ নিজস্ব ক্ৰিয়া-প্ৰক্ৰিয়াৰ অথবা প্ৰচেষ্টাৰ ফল।

এই দুই প্ৰক্ৰিয়াৰ পাৰসম্পৰ্কিক সম্পৰ্কৰ স্বৰূপ মনোবিজ্ঞানৰ সৃষ্টিকালৰ পৰা সুক্ষ্ম বিবেচনাযোগ্য কোনবিধ আচৰণ জৈৱিক পৰিপক্বতাৰ ফল আৰু কোনবিধ আচৰণ শিক্ষাৰ ফলত সংঘটিত হয় তাক স্পষ্টকৈ নিৰ্ধাৰণ কৰাটো কঠিন। শিক্ষাৰ বাবে পৰিপক্বতা একে গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰ্ত। উদাহৰণ স্বৰূপে এটি শিশুৱে বিকাশৰ এক নিৰ্দিষ্ট বয়সতহে ভাষা জ্ঞান আয়ত্ত কৰিব পাৰে। একেবাৰে কোমল বয়সীয়া শিশু এটিয়ে ভাষা শিকিব নোৱাৰে। আনহাতেদি এইখিনিতে এইটো কথাও উল্লেখযোগ্য যে নিৰ্দিষ্ট বয়সপ্ৰাপ্ত হ'লেই শিশুটিয়ে স্বাভাৱিক ৰূপত ভাষা জ্ঞান আহৰণ কৰিব নোৱাৰে। এই ক্ষেত্ৰত আমি টাৰজানৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰো। ইয়াৰ বাবে উপযুক্ত শিকণৰ প্ৰয়োজন অৰ্থাৎ আচৰণৰ পৰিবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত এই দুয়োটা প্ৰক্ৰিয়াৰ যুটীয়া প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়।

মুঠতে ওপৰৰ আলোচনাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আমি ক'ব পাৰো যে পৰিপক্বতাই শিক্ষণৰ যোগ্যতা প্ৰদান কৰে। আৰু শিক্ষণে পৰিপক্বতাই বহন কৰা সম্ভাৱনীয়তা সমূহ উপযুক্ত দিশত বিকশাই তোলাত সহায় কৰে। শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত এই দুয়োটা দিশেই গুৰুত্বপূৰ্ণ। শিশুৰ উপযুক্ত পৰিপক্বতা লাভ নোহোৱা অৱস্থাত শিক্ষা বলপূৰ্বকভাৱে প্ৰদান কৰিলে সি শিশুৰ বিকাশৰ বাবে প্ৰতিকূল হৈ উঠিব। কোনো ক্ৰিয়াৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা পৰিপক্বতা অনুযায়ী শিক্ষণৰ সুযোগ সুবিধা প্ৰদান কৰিব

পাৰিলেহে আমি শিক্ষনৰ ক্ষেত্ৰত সুফল লাভ কৰিব পাৰো। অৰ্থাৎ এই দুয়োটা দিশৰ সুস্থ সমন্বয়তহে শিক্ষনৰ সুফল লাভ কৰিব পৰা যায়। শিক্ষনৰ সীমা পৰিপক্বতাৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত হয়।

শিক্ষণৰ চৰ্তসমূহ (Factors of Learning):

শিক্ষণ অভিজ্ঞতা ইমানেই ব্যাপক যে এই প্ৰক্ৰিয়া অনেক উপাদানৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। তলত শিক্ষনক প্ৰভাৱিত কৰা কিছুমান কাৰকৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল —

১। দৈহিক উপযুক্ততা : দেহৰ অংগ-প্ৰত্যংগৰ স্বাভাৱিকতা, স্নায়বিক সক্ৰিয়তা, গ্ৰহণেন্দ্ৰিয়বোৰৰ গ্ৰহণ ক্ষমতা, মস্তিষ্কৰ ক্ৰিয়া ক্ষমতা, দেহ-যন্ত্ৰৰ ৰোগমুক্ততা আদি অৱস্থাই শিক্ষণ কাৰ্যক প্ৰভাৱিত কৰে।

২। ক্লাস্তি আৰু অৱসাদমুক্ততা : দৈহিকভাৱে সুস্থ হোৱাৰ লগতে শিকনৰ আন এক চৰ্ত হৈছে ক্লাস্তিহীনতা বা অৱসাদ মুক্ততা। শিক্ষনৰ বাবে দৈহিক আৰু মানসিক সতেজতাৰ প্ৰয়োজন।

৩। অনুশীলন : অনুশীলনে শিক্ষনক স্থায়ীকৰণ প্ৰদান কৰে। সেইবাবে অনুশীলন শিক্ষনৰ ক্ষেত্ৰত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰ্ত।

৪। বয়স আৰু লিংগ : বয়স আৰু লিংগৰ দ্বাৰাইও শিক্ষন প্ৰক্ৰিয়া প্ৰভাৱিত হয়। সেয়েহে বয়স্ক লোকৰ শিক্ষন ক্ষমতা আৰু শিশুৰ শিক্ষণ ক্ষমতাৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখা যায়। সেইদৰেই অনেক ক্ষেত্ৰত ল'ৰা আৰু ছোৱালীৰ শিক্ষনৰ ক্ষেত্ৰতো পাৰ্থক্য দেখা যায়।

৫। শিক্ষণ পদ্ধতি : শিক্ষা গ্ৰহণৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰা পদ্ধতিয়েও শিক্ষা আহৰণৰ সফলতা বিফলতাত

প্ৰভাৱ পেলায়। সকলো বিষয়ত শিক্ষণৰ বাবে সকলো পদ্ধতি সমানে কাৰ্যকৰী নহয়। সাধাৰণভাৱে দেখা যায় যে শিক্ষনৰ তাত্ত্বিক, চিন্তামূলক আৰু মৌখিক পদ্ধতিসমূহতকৈ প্ৰয়োগিক আৰু কাৰ্যকৰী বিধৰ শিক্ষা পদ্ধতিসমূহ অধিক ফলপ্ৰসূ। ইয়াৰ উপৰিও বিষয়বস্তুসমূহ খণ্ড-খণ্ড কৈ শিকাতকৈ অখণ্ড ৰূপত শিকা সাৰ্থক শিক্ষনৰ বাবে অধিক উপযোগী বুলি মনোবিদসকলে মত পোষণ কৰে।

৬। লক্ষ্য-সচেতনতা : লক্ষ্যহীনভাৱে গ্ৰহণ কৰা শিক্ষণতকৈ লক্ষ্য সচেতনভাৱে গ্ৰহণ কৰা শিক্ষণৰ পৰিণতি অধিক ফলপ্ৰসূ।

৭। আগ্ৰহ আৰু অভিৰোচন : শিক্ষনৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিৰ আগ্ৰহ আৰু অভিৰোচনে শিক্ষনৰ বাবে উপযুক্ত মানসিক প্ৰস্তুতিৰ সৃষ্টি কৰে। এই প্ৰস্তুতিয়ে শিক্ষনক সফল কৰাত সহায় কৰে।

৮। মনোভাৱ : শিক্ষনক সাৰ্থক কৰি তুলিবৰ বাবে শিক্ষন কাৰ্যৰ বাবে ব্যক্তি মনৰ সুস্থ গঠনাত্মক আৰু ইতিবাচক মনোভাৱৰ প্ৰয়োজন। সুস্থ মনোভাৱেহে শিক্ষনৰ ক্ষেত্ৰত স্বতঃস্ফূৰ্ততা প্ৰদান কৰিব পাৰে।

৯। কৃতকাৰ্যতা-অকৃতকাৰ্যতাৰ জ্ঞান : শিক্ষন প্ৰচেষ্টাৰ ভাল-বেয়া পৰিণতিয়ে পৰৱৰ্তী প্ৰচেষ্টাক প্ৰভাৱিত কৰে।

১০। অতিৰিক্ত শিক্ষণ : শিক্ষনীয় বিষয়বস্তু আয়ত্ব কৰিবলৈ লগা প্ৰচেষ্টাতকৈ অধিক প্ৰচেষ্টা কৰাকে অতিৰিক্ত শিক্ষণ বুলি কোৱা হয়। এই অতিৰিক্ত শিক্ষনে শিক্ষন প্ৰক্ৰিয়াক ধনাত্মকভাৱে সহায় কৰে। কিন্তু এই অতিৰিক্ত শিক্ষনে যাতে অৱসাদৰ সৃষ্টি নকৰে তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিব লাগে।

১১। অৰ্থপূৰ্ণ বিষয়বস্তু : শিক্ষনীয় বিষয়বস্তু অৰ্থপূৰ্ণ হ'লে ইয়াক সহজে শিকিব পাৰি।

১২। বিষয়বস্তুৰ জটিলতা : বিষয়বস্তুৰ জটিলতাৰ মাত্ৰাৰ দ্বাৰাও শিক্ষন কাৰ্যৰ সফলতা নিৰ্ধাৰিত হয়।

মুঠতে অনেক বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ কাৰকে এজন ব্যক্তিৰ শিক্ষন প্ৰচেষ্টাক প্ৰভাৱিত কৰে। গতিকে শিক্ষন কাৰ্যৰ পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত শিক্ষকে এই দিশবোৰৰ প্ৰতি সততে দৃষ্টি ৰাখিব লাগে।

শিক্ষণৰ পদ্ধতিসমূহ (Methods of Learning):

বিস্তৃত অধ্যয়ন আৰু গৱেষণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মনোবৈজ্ঞানিকসকলে নানা ধৰণৰ পদ্ধতি আমাক দিছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত তিনিটা প্ৰধান পদ্ধতি হ'ল —

- ১) প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষা পদ্ধতি।
- ২) অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষণ পদ্ধতি।
- ৩) অনুবহনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ পদ্ধতি (পেভলভ)

১) প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতি (Trial and Error Method of Learning) : এই শিক্ষণ পদ্ধতি এডৱাৰ্ড লী থৰ্ণডাইক (Edward Lee Thorndike) ৰ সংযোগবাদ শিক্ষণ তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তেওঁৰ মতে শিক্ষণ হ'ল উদ্দীপক (stimular) আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ (response) ৰ মাজৰ সংযোগ সাধনৰ ফল। চমুকৈ ইয়াক 'S-R' চুক্তিতত্ত্ব বোলে। পৰিৱেশে উদ্দীপক প্ৰদান কৰে যাৰ প্ৰতি ব্যক্তিয়ে সংবেদনৰ জৰিয়তে নিজৰ প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰে। অৰ্থাৎ পৰিৱেশে উদ্দীপকস্বৰূপে ব্যক্তিৰ ওপৰত ক্ৰিয়া কৰে আৰু ব্যক্তিয়ে সংবেদনৰ জৰিয়তে তাৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়া কৰে। উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজৰ এই চুক্তি বা সংযোগ ক্ৰিয়াৰ পুনৰাবৃত্তিৰ দ্বাৰা শক্তিশালী কৰিব পাৰি।

আমি যেতিয়া কোনো বিষয় নতুনকৈ শিকিবলৈ

চেষ্টা কৰো, তৎক্ষণাত তাক বুজা বা আয়ত্ব কৰা আমাৰ বাবে সম্ভৱ নহয়। যেতিয়ালৈকে আমি কৃতকাৰ্য লাভ কৰিব নোৱাৰোঁ তেতিয়ালৈকে বাৰে বাৰে চেষ্টা কৰিব লাগে। ক্ৰিয়াৰ পুনৰাবৃত্তিয়ে ভুল নাইকিয়া কৰে আৰু শুদ্ধ প্ৰচেষ্টা অৱলম্বন কৰাত সহায় কৰে। অভ্যাসৰ বলত আমি নতুন বিষয় সহজে আয়ত্ব কৰিব পাৰো। ক্ৰিয়াৰ পুনৰাবৃত্তিয়ে এইটো সহজ কৰে। প্ৰাৰম্ভিক প্ৰচেষ্টাত ভুলৰ সংখ্যা বেছি হয়, কিন্তু প্ৰচেষ্টাৰ পুনৰাবৃত্তিয়ে ভুলৰ সংখ্যা ক্ৰমান্বয়ে হ্রাস কৰে। এইদৰে সময়ৰ পৰিমাণো এই ক্ষেত্ৰত ক্ৰমান্বয়ে হ্রাস হৈ আহে। শেষত ভুল নোহোৱা হয় আৰু ফলত শিক্ষণ সংঘটিত হয়।

প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণৰ বিষয়ে পৰীক্ষা (Experiment on Trial and Error Learning):

থৰ্ণডাইকে এটি মেকুৰীৰ সৈতে প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণৰ পৰীক্ষা সম্পন্ন কৰিছিল। তেওঁ এটা ভোকাতুৰ মেকুৰীক এটা পিঞ্জৰা বা কৌতুক বাকচৰ (puzzle box) ভিতৰত আৱদ্ধ কৰি ৰাখিছিল। বাহিৰত এখাল ভজা মাছ পিঞ্জৰাটোৰ সন্মুখৰ কিছু দূৰত ৰখা হৈছিল। পিঞ্জৰাটোৰ দুৱাৰখন ভিতৰৰ পৰা এডাল ৰচী টানিলে খুলিব পাৰি। ভোকাতুৰ মেকুৰীটোৱে খাদ্যবস্তু পোৱাৰ বাবে মূৰটো পিঞ্জৰাৰ মাৰিৰ (bar) মাজত সুমুৱাই হাতোৰাৰে আঁচুৰি আৰু নভৱা-নিচিন্তাকৈ নানা ধৰণৰ অৱস্থানৰ পৰিৱৰ্তন কৰি অন্ধ প্ৰচেষ্টা অৱলম্বন কৰিছিল। প্ৰচেষ্টা চলাই থাকোতে ৰচীডাল হঠাৎ টান খাই দুৱাৰখন খোলা গৈছিল। মেকুৰীটো বাহিৰলৈ ওলাই আহিছিল আৰু খাদ্যবস্তু (ভজামাছ) খাইছিল। পুনৰ একে পৰিস্থিতিত মেকুৰীটো ৰখা হৈছিল আৰু কিছুসময় উদ্দেশ্যহীন তথা বিশৃংখল প্ৰচেষ্টাৰ পিছত বাহিৰলৈ

ওলাই আহিবলৈ সক্ষম হৈছিল আৰু খাদ্যবস্তু খাইছিল। এইবাৰ মেকুৰীটোৰ প্ৰচেষ্টাৰ সংখ্যা কমি গৈছিল (আগৰ তুলনাত) আৰু কম ব্যৰ্থতাতে খাদ্যবস্তু পাবলৈ সক্ষম হৈছিল। এইদৰে মেকুৰীটোক একে অৱস্থাত ৰখা হৈছিল আৰু কিছুসময় চেষ্টাৰ পিছত ওলাই আহিবলৈ সক্ষম হৈছিল। প্ৰচেষ্টাৰ ফলত ক্ৰমান্বয়ে তাৰ ভুলৰ সংখ্যা কমি আহিছিল আৰু সময়ৰ পৰিমাণো হ্রাস পাইছিল। অৱশেষত দেখা গৈছিল যে মেকুৰীটোৱে অকণো সময় নষ্ট আৰু ভুল নকৰাকৈ পিঞ্জৰাটোৰ পৰা ওলাই আহিবলৈ সক্ষম হৈছিল। ইয়াকে প্ৰচেষ্টা আৰু ভুলৰ দ্বাৰা শিক্ষণ বোলা হয়।

প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Characteristics of Trial and Error Learning) :

প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য তলত দিয়া হ'ল —

- ১। প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ এক ক্ৰমাগত প্ৰক্ৰিয়া।
- ২। এই পদ্ধতিৰ মূল হৈছে পুনৰাবৃত্তি।
- ৩। প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত ভুলৰ সংখ্যা আৰু সময়ৰ পৰিমাণ অধিক হোৱা দেখা যায়। পৰৱৰ্তী প্ৰচেষ্টাত সেইবোৰ নিম্নগামী হয়।
- ৪। এই পদ্ধতিত শুদ্ধ প্ৰচেষ্টাৰ উদ্দেশ্যে ভুল প্ৰচেষ্টা ত্যাগ কৰা হয়।
- ৫। ইয়াক অন্ধ যান্ত্ৰিক শিক্ষণ পদ্ধতি বোলা হয়।
- ৬। মানুহ আৰু জন্তু উভয়ে এই পদ্ধতিৰ যোগেদি শিকে।

৭। প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতিত উচ্চ বৌদ্ধিক বা মানসিক ক্ষমতাৰ প্ৰয়োজন নহয়। ই সাধাৰণ আৰু সৰল শিক্ষণ পদ্ধতি।

প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতিৰ শৈক্ষিক মূল্য (Educative value of Trial and Error Method of Learning) :

এই শিক্ষণ পদ্ধতিয়ে শিক্ষাৰ্থীক নিজস্বভাৱে পুনঃ পুনঃ চেষ্টাৰ দ্বাৰা বিভিন্ন বিষয়ত যোগ্যতা অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম কৰে। শিক্ষাৰ্থীয়ে আকাঙ্ক্ষিত ফল পোৱাৰ আগতে ব্যৰ্থ চেষ্টা কৰিবলগীয়া হয়। শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত শিক্ষাৰ্থী হতাশ হ'ব নালাগে। শিক্ষাৰ্থীৰ মূল লক্ষ্য হ'ব লাগে বাৰে বাৰে চেষ্টা কৰা।

এই পদ্ধতিয়ে ক্ৰিয়াৰ যোগেদি শিক্ষাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই ধৰণৰ শিক্ষা হ'ল ব্যৱহাৰিক (practical)। ব্যৱহাৰিক জ্ঞানৰ জৰিয়তে শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থী উভয়ে অভিজ্ঞতা লাভ কৰিব পাৰে। এই শিক্ষাৰ যোগেদি নানা ধৰণৰ শৈক্ষিক সমস্যাৰ সমাধান কৰিব পাৰি। তাৰ উপৰি সাধাৰণ মানুহে তেঁওলোকৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ সমস্যাবোৰ এই পদ্ধতিৰ জৰিয়তে সমাধান কৰিব পাৰে। এই শিক্ষণ পদ্ধতিৰ যোগেদি বেয়া অভ্যাস ত্যাগ কৰিব আৰু ভাল অভ্যাস গঠন কৰিব পাৰি। বুদ্ধিত প্ৰখৰ ল'ৰা-ছোৱালীতকৈ অনগ্ৰসৰ (backward intelligent) বুদ্ধিৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে এই পদ্ধতি বেছি উপযোগী। আনহাতে এই পদ্ধতি সাধাৰণতে প্ৰাপ্তবয়স্কতকৈ কুমলীয়া বয়সৰ (tender age) ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে বেছি ভাল। কাৰণ প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণত বেছি বৌদ্ধিক ক্ষমতাৰ প্ৰয়োজন নহয়।

মনত ৰাখিবলগীয়া :

- শিক্ষণ এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ সহায়ত আমি কোনো কামত কৌশল বা দক্ষতা আয়ত্ত কৰিব পাৰো।
- শিক্ষণ এক জীৱনব্যাপি চলা প্ৰক্ৰিয়া।
- অভিজ্ঞতাৰ যোগেদি প্ৰতিক্ৰিয়া বা আচৰণ পৰিবৰ্তন (বা পৰিশোধন) কৰাই হৈছে শিক্ষণ।
- মনোবিজ্ঞানীসকলে শিক্ষাৰ নানা সংজ্ঞা দিছে।
- শিক্ষণৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে।
- শিক্ষণৰ প্ৰধান তিনিটা পদ্ধতি হ'ল - প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ, অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষা আৰু অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ।
- প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতি থৰ্ণডাইকৰ সংযোগবাদ তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।
- থৰ্ণডাইকৰ মতে শিক্ষণ হৈছে উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজত স্থাপিত হোৱা সংযোগ সাধনৰ ফল।
- প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতিৰ মূল হৈছে পুনৰাবৃত্তি।
- প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আৰু শৈক্ষিক মূল্য আছে।

২) অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষণ পদ্ধতি (Insightful Method of Learning) :

অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষণ পদ্ধতি সামগ্ৰীকতাবাদ তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ৱাৰ্থিমাৰ, কহলাৰ আৰু কাফকা নামৰ তিনিজন জাৰ্মান মনোবিজ্ঞানী এই তত্ত্বৰ প্ৰৱৰ্তক আছিল। 'গেষ্টাল্ট' এটা জাৰ্মান শব্দ যাৰ অৰ্থ হৈছে 'সমগ্ৰ বা সম্পূৰ্ণ আকাৰ'।

সামগ্ৰীকতাবাদী মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মতে শিক্ষণ এক মানসিক বা বৌদ্ধিক কাৰ্য, যি শিক্ষকৰ পৰ্যবেক্ষণ, অনুভৱ শক্তি আৰু অন্তৰ্দৰ্শন ক্ষমতাৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। তেওঁলোকে প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতিৰ শিক্ষাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। কাৰণ এই শিক্ষাত দৈহিক কাৰ্যৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। ই এক অন্ধ যান্ত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়া। সামগ্ৰীকতাবাদী মনোবিজ্ঞানী সকলৰ মতে শিক্ষা সামগ্ৰীকভাৱে সংঘটিত হয়। শিক্ষণ কাৰ্যত শিকাৰুৱে গোটেই পৰিৱেশটো বুজিবলৈ যত্ন কৰিব লাগে, কিন্তু অংশ হিচাপে নহয়। যেতিয়া অংশবোৰৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক জনা যায়, তেতিয়া সামগ্ৰীকভাৱে ই শিকাৰুৰ মনত আকস্মিকভাৱে নতুন পোহৰৰ চমকনিৰ দৰে উদ্ভাসিত হয়। ফলস্বৰূপে ইয়াৰ জৰিয়তে শিকাৰুৱে যিকোনো সমস্যাৰ সমাধান কৰিব পাৰে। সেইবাবে সামগ্ৰীকতাবাদী মনোবিদসকলৰ মতে শিক্ষণ অন্তৰ্দৃষ্টিৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ, প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতিৰ দ্বাৰা নহয়।

অন্তৰ্দৰ্শনৰ পৰীক্ষা (Experiment on insight) :

কহলাৰে অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষণৰ বাবে চিম্পাঞ্জীৰ সৈতে কেইবাটাও পৰীক্ষা চলাইছিল। এটা পৰীক্ষাত তেওঁ 'চুলটান' নামৰ আটাইতকৈ বুদ্ধিয়ক চিম্পাঞ্জী এটাক এটা পিঞ্জৰাৰ ভিতৰত আৱদ্ধ কৰি ৰাখিছিল। কিছুমান কল পিঞ্জৰাটোৰ বাহিৰত ৰখা হৈছিল। পিঞ্জৰাটোৰ ভিতৰত দুডাল সৰু লাঠী ৰখা হৈছিল। যেতিয়া চিম্পাঞ্জীটোৱে কলবোৰ দেখা পাইছিল,

তেতিয়া সি কলবোৰ খাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। প্ৰথম অৱস্থাত তাৰ খালী হাত দুখন বাহিৰলৈ মেলি দি কলখিনি পাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। এই ক্ষেত্ৰত সি প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিছিল। কিন্তু সি এই পদ্ধতিত কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰিব পৰা নাছিল। কিছুসময় পিছত সি চাৰিওফালে চাইছিল আৰু দুডাল সৰু লাঠী পিঞ্জৰাটোৰ ভিতৰত দেখা পাইছিল। দুখন হাতত সি দুডাল লাঠী লৈ কলখিনি পাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু সি দেখিছিল যে দুহাতত থকা লাঠী দুডালেৰে কলকিনি ঢুকি পোৱা নাযায়। সি কোনো চেষ্টা নকৰাকৈ কিছু সময় এনেয়ে কটালে। কিছুসময়ৰ পিছত হঠাৎ এটা চিন্তা তাৰ মনলৈ আহিছিল যে দুডাল লাঠীৰে এডালৰ এটা মূৰ আনডালৰ লগত জোৰা দিব পাৰি। সি ভবামতে কামটো কৰিছিল, অৰ্থাৎ লাঠী দুডাল জোৰা লগাই দীঘল কৰি হাতেৰে ধৰি বাহিৰলৈ উয়িাই দিছিল। তেতিয়া কলখিনি ঢুকি পাইছিল। এইদৰে চুলটানে অৰ্হুদৰ্শনৰ যোগেদি সমস্যাৰ সমাধান কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। পিছদিনাখন চুলটানক একে পৰিৱেশত ৰখা হৈছিল। এইবাবে সি একে সমস্যাৰ সমাধান সহজে কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

কাৰ্য্যৰলী

মানুহ এজনৰ চকু, কাণ, নাক, ওঁঠ, গাল আদি পৃথক পৃথকভাৱে নিৰীক্ষণ কৰিহে মানুহজনৰ মুখখন দেখা বুলি কোৱা হয় নে নাইবা এইবোৰ (চকু, কাণ, নাক আদি) সামগ্ৰীকভাৱে নিৰীক্ষণ কৰি মানুহজনৰ মুখখন দেখা বুলি কোৱা হয়— এই বিষয়ে তোমাৰ লগৰীয়াবোৰক সুধি চোৱা। এইক্ষেত্ৰত তোমাৰ লগৰীয়াবোৰৰ মতৰ লগত সামগ্ৰীকতাবাদী মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মত একে নে?

অৰ্হুদৰ্শন শিক্ষণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Characteristics of insightful learning) :

অৰ্হুদৰ্শনৰ শিক্ষণৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ তলত দিয়া হ'ল —

- ১। শিক্ষণ হঠাৎ সংঘটিত হয়।
- ২। ই অংশতকৈ সামগ্ৰীক বা সামগ্ৰীকতাৰ (whole) ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।
- ৩। যেতিয়া অংশবোৰৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক জনা যায়, সামগ্ৰীকতাৰ মনত উদয় হয়।
- ৪। ই প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণৰ অন্ধ যান্ত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়া পৰিহাৰ কৰে।
- ৫। ই পৰ্যবেক্ষণ ক্ষমতা আৰু অনুভৱ শক্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।
- ৬। অৰ্হুদৰ্শন বৌদ্ধিক স্তৰৰ লগত জড়িত। সাধাৰণতে মানুহকে ধৰি উচ্চ শ্ৰেণী জীৱৰ অৰ্হুদৰ্শন নিম্ন শ্ৰেণী জীৱতকৈ বেছি।
- ৭। এই পদ্ধতি জনসাধাৰণৰ বাবে সহায়কাৰী নহয়।

অৰ্হুদৰ্শন শিক্ষণৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্য (Educational significance of learning by insight):

এই শিক্ষণ পদ্ধতিৰ বিশেষ তাৎপৰ্য তলত দিয়া হ'ল —

- ১। কোনো বিষয়ৰ অংশ বা খণ্ডবোৰ জনাৰ আগতে শিক্ষাৰ্থীয়ে প্ৰথমে সম্পূৰ্ণ প্ৰক্ৰিয়াটো আয়ত্ব কৰা উচিত। আনহাতে শিক্ষকে সমগ্ৰ বা সম্পূৰ্ণ বিষয়টো প্ৰথমে শিক্ষাৰ্থীৰ আগত উপস্থাপন কৰিব লাগে আৰু তাৰপিছত ইয়াৰ অংশ বা খণ্ডবোৰ ব্যাখ্যা কৰিবৰ বাবে অগ্ৰসৰ হ'ব লাগে। ই শিক্ষাৰ এটি মূল নীতি (maxim of teaching) অৰ্থাৎ 'সমগ্ৰৰ পৰা অংশ বা

খণ্ডলৈ অগ্রসৰ হোৱা (proceed from whole to the part) নীতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

- ২। ই সৃষ্টিমূলক আৰু গঠনমূলক কাৰ্যৰ বাবে সহায়কাৰী। নিজস্বভাৱে উচ্চ স্তৰৰ পৰীক্ষা আৰু গৱেষণামূলক কাৰ্য কৰিবলৈ ই উৎসাহ যোগায়।
- ৩। ই মানুহক আত্মনিৰ্ভৰশীল কৰে আৰু নিজৰ কাৰ্যত পৰিচালকৰূপে গঢ়ি তোলে।
- ৪। এই পদ্ধতিৰ যোগেদি শিক্ষাৰ্থীৰ সুপ্ত প্ৰতিভাবোৰ বিকাশ কৰিব পাৰি।
- ৫। ই প্ৰতিভাসম্পন্ন (gifted) ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে সহায়কাৰী। কাৰণ অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষণত উচ্চ বুদ্ধিৰ প্ৰয়োজন।
- ৬। কঠিন বিষয় এটি বুজিবলৈ হ'লে এই পদ্ধতি বেছি উপযোগী বুলি প্ৰমাণিত হৈছে।
- ৭। ই প্ৰজেক্ট (project) আৰু মণ্টেছৰী (Montessori) শিক্ষা পদ্ধতিৰ বাবে দৰকাৰী।

মনত ৰাখিবলগীয়া :

- অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষণ পদ্ধতি গেষ্টাল্ট বা সামগ্ৰীকতাবাদ তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।
- ৱাৰ্থিমাৰ, ক'হলাৰ আৰু কফ্কা অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষণৰ প্ৰবৰ্ত্তক আছিল।
- গেষ্টাল্ট এটা জাৰ্মান শব্দ বা অৰ্থ সমগ্ৰ বা সম্পূৰ্ণ আকাৰ।
- শিক্ষণ কাৰ্যত শিকাকৰে গোটেই পৰিস্থিতি অধ্যয়ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু অংশ বা খণ্ড হিচাপে নহয়।
- শিক্ষণ হঠাৎ সংঘটিত হয়।
- অন্তৰ্দৰ্শন শিক্ষণৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আৰু শৈক্ষিক তাৎপৰ্য আছে।

৩) অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ (পেভলভ) (Learning by Conditioning) : আইভান পেভলভ (Ivan Pavlov) শিক্ষাৰ অনুবন্ধনবাদ (মৌলিক) তত্ত্বৰ এজন স্ৰষ্টা আছিল। তেওঁ এজন ৰাচিয়াৰ শৰীৰতত্ত্ববিদ তথা মনোবিদ আছিল। সাধাৰণতে স্বাভাৱিক উদ্দীপকৰ ফলত স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হয়। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পাৰি যে খোৱাবস্তু (উদ্দীপক) দেখিলে কুকুৰৰ মুখৰ পৰা লালটি ওলায়। এই প্ৰতিক্ৰিয়া (লালটি ওলোৱা কাৰ্য) হৈছে সহজাত আৰু স্বাভাৱিক। ইয়াত শিকিবলগীয়া একো নাই। কিন্তু পেভলভৰ মতে স্বাভাৱিক উদ্দীপকৰ ঠাইত কেতিয়াবা অস্বাভাৱিক বা কৃত্ৰিম উদ্দীপক (artificial stimulus) প্ৰদান কৰি স্বাভাৱিক উদ্দীপকৰ ক্ষেত্ৰত কৰা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰি। সৰল ভাষাত ক'বলৈ হ'লে যেতিয়া কোনো স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়া তাৰ স্বাভাৱিক উদ্দীপকৰ পৰিৱৰ্তে আন কোনো কৃত্ৰিম উদ্দীপকৰ লগত সংযুক্ত বা অনুবন্ধিত হয়, তেতিয়া শিক্ষণ সংঘটিত হয়।

অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিক্ষণৰ বিষয়ে পেভলভৰ পৰীক্ষা : পেভলভে এটা ভোকাতুৰ কুকুৰৰ সৈতে পৰীক্ষা চলাইছিল। প্ৰথম পৰ্যায়ত কুকুৰটোক মাংস (খাদ্য) দেখুওৱা হৈছিল। যেতিয়া কুকুৰৰ আগত মাংস দেখুওৱা হৈছিল, তেতিয়া কুকুৰটোৰ মুখৰ পৰা লালটি ওলোৱা আৰম্ভ কৰিছিল। দ্বিতীয় পৰ্যায়ত এটা ঘণ্টা (Bell) বজোৱা হৈছিল। তাৰ স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়াস্বৰূপে কুকুৰটোৱে কাণ থিয় কৰি শুনিছিল, তৃতীয় পৰ্যায়ত তেওঁ কুকুৰটোক মাংস দিছিল আৰু লগতে ঘণ্টা বজাইছিল। এইক্ষেত্ৰত লালটি ওলোৱা প্ৰতিক্ৰিয়া দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল। একে অৱস্থাত তেওঁ এই কাৰ্য

কেইবাদিনো কৰিছিল আৰু ফলাফল একে আছিল। শেষ পৰ্যায়ত মাত্ৰ ঘণ্টা বজোৱা হৈছিল কিন্তু মাংস দিয়া নাছিল যদিও কুকুৰটোৰ আগত মাংস দিয়া নাছিল, তথাপি কুকুৰটোৰ মুখৰ পৰা লালটি ওলাবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এইদৰে পেভলভে আৱিষ্কাৰ কৰিছিল যে ঘণ্টাৰ শব্দৰ (কৃত্ৰিম উদ্দীপক) প্ৰতিক্ৰিয়াস্বৰূপে কুকুৰটোৰ মুখৰ পৰা লালটি ওলাইছিল। আন ভাষাত ক'বলৈ হ'লে ঘণ্টাৰ শব্দত কুকুৰটোৱে লালটি উলিয়াবলৈ শিকিছিল। এনে প্ৰতিক্ৰিয়া হৈছে অস্বাভাৱিক তথা কৃত্ৰিম আৰু নতুন প্ৰতিক্ৰিয়া, যাক অনুবন্ধিত বা শিক্ষালব্ধ প্ৰতিক্ৰিয়া বুলি ক'ব পাৰি। সেয়েহে শিক্ষণ অনুবন্ধিত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ফল। অনুবন্ধন শিক্ষণৰ পৰীক্ষামূলক কাৰ্যপ্ৰণালীৰ সাংকেতিক ৰূপত তলত উপস্থাপন কৰা হ'ল—

S_1 (মাংস) — R_1 (লালটি)

S_2 (ঘণ্টাৰ শব্দ) — R_2 (শব্দৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়া)

$S_2 + S_1$ (ঘণ্টা + খাদ্য) — R_1 (লালটি)

কেইবাবাৰো পুনৰাবৃত্তি কৰা হয়।

S_2 (ঘণ্টা) — R_1 (লালটি ওলোৱা, অনুবন্ধিত প্ৰতিক্ৰিয়া)

কাৰ্যাৱলী

তোমালোকৰ ঘৰত কুকুৰ আছে যদি পেভলভৰ দৰে কুকুৰৰ সৈতে অনুবন্ধন শিক্ষণ পদ্ধতিৰ ওপৰত পৰীক্ষা কৰি চোৱা। তোমাৰ পৰীক্ষাটোত কি পোলা? শিক্ষকক কোৱা।

অনুবন্ধনৰ শিক্ষণৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Characteristics of Conditioned Learning) :

অনুবন্ধন শিক্ষণৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল

১) শিক্ষণ হৈছে স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়া আৰু কৃত্ৰিম উদ্দীপকৰ মাজৰ সংযোগ সাধনৰ ফলস্বৰূপ।

২) ই এক যান্ত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়া।

৩) এই শিক্ষণৰ বাবে বাৰম্বাৰ ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োজন।

৪) অনুবন্ধন শিক্ষণৰ বাবে উচ্চ বুদ্ধিৰ প্ৰয়োজন নহয়। ই ইন্দ্ৰিয় সম্বন্ধীয় (organic)।

অনুবন্ধনৰ শিক্ষাগত তাৎপৰ্য (Educational significance of Learning by Conditioning) :

অনুবন্ধন শিক্ষাগত তাৎপৰ্যৰ বিষয়ে তলত দিয়া ধৰণে আমি ক'ব পাৰো—

- ১। শক্তি আৰু পুৰস্কাৰ অনুবন্ধনৰ লগত নিবিড়ভাৱে জড়িত। পুৰস্কাৰে বন্ধন শক্তিশালী আৰু শক্তিয়ে দুৰ্বল কৰে। পুৰস্কাৰে কোনো কাম ভালদৰে কৰিবলৈ শিক্ষার্থীক উৎসাহিত কৰে।
- ৩। এই পদ্ধতিৰ জৰিয়তে পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন, নিয়মানুবৰ্তিতা, অনুশাসন আদিৰ দৰে ভাল অভ্যাসবোৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে গঠন কৰিব পাৰে।
- ৪। পৰিৱেশৰ লগত সংগতি সাধন কৰিবলৈ হ'লেও এই পদ্ধতি উপযোগী।
- ৫। এই পদ্ধতিৰ যোগেদি বেয়া অভ্যাসবোৰ ত্যাগ কৰিব পাৰি।
- ৬। জীৱনৰ প্ৰাৰম্ভিক সময়ছোৱাত গুৰু প্ৰশিক্ষণৰ বাবে ই গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে।
- ৭। অনুবন্ধনৰ জৰিয়তে ভাষাৰ বিকাশ সাধন কৰিব পাৰি।
- ৮। ই ভাষাৰ অনুসংগ নীতি, বিশেষকৈ সান্নিধ্য নীতি (Law of the association of ideas specially law of contiguity)ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। যি স্মৰণত সহায়কাৰী।

শিক্ষণৰ প্ৰধান নীতিসমূহ (Major laws of Learning) :

ই এল্ থৰ্ণডাইক (E.L.Thorndike) শিক্ষণৰ ওপৰত বহুতো পৰীক্ষা চলাইছিল। পৰীক্ষাবোৰৰ পৰা তেওঁ শিক্ষণৰ কিছুমান সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পাইছিল, যিবোৰ মানুহ তথা জন্তু উভয়ৰ ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য। তেওঁ শিক্ষণৰ তিনিটা প্ৰধান নীতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল। সেইবোৰ হ'ল —

- ১) প্ৰস্তুতি নীতি (Law of Readiness)
- ২) ফলাফলৰ নীতি (Law of Effect)
- ৩) অনুশীলনৰ নীতি (Law of Exercise)

১) প্ৰস্তুতিৰ নীতি (Law of Readiness) :

এই নীতিয়ে শিক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰস্তুতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। যেতিয়া এজন শিক্ষাৰ্থীয়ে কোনো বিষয় শিকিবৰ বাবে প্ৰস্তুত হয়, সি /তাই অতি সোনকালে ভালদৰে শিকিব পাৰে। সি/তাই এই শিক্ষণত আনন্দ লাভ কৰে। কিন্তু যেতিয়া সি/তাই শিকাৰ বাবে প্ৰস্তুত নহয়, তেতিয়া বিষয়টো ভালদৰে শিকিব নোৱাৰে। থৰ্ণডাইকৰ মতে শিক্ষাৰ বাবে দৈহিক প্ৰস্তুতিৰ প্ৰয়োজন। যদিও থৰ্ণডাইকে শিক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত দৈহিক প্ৰস্তুতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়, তথাপি মানসিক প্ৰস্তুতিও দৈহিক প্ৰস্তুতিৰ লগত প্ৰয়োজন।

শ্ৰেণী পৰিবেশত এই নীতিৰ প্ৰয়োগ (Application of this law in the class-room situation) :

শিক্ষকে শিক্ষাৰ্থীৰ আগত এটি পাঠ শিকাবলৈ যাওঁতে শিক্ষাৰ্থীৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক অৱস্থাৰ কথা ভালদৰে জনা উচিত। যদি শিক্ষাৰ্থীয়ে পাঠটো

শিকাৰ বাবে প্ৰস্তুত হয়, তেতিয়া পাঠটো আৰম্ভ কৰিব লাগে। প্ৰয়োজন হ'লে শিক্ষকে এইক্ষেত্ৰত শিক্ষাৰ্থীৰ মনত অভিপ্ৰায়ৰ সৃষ্টি কৰিব লাগে। কিয়নো যদি পাঠ্যক্ৰম সিহঁতৰ বাবে উপযোগী নহয়, তেন্তে মনত অসন্তুষ্ট ভাৱৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। ফলত শিক্ষণ প্ৰস্তুতিত বাধা আহিব পাৰে। মুঠতে প্ৰস্তুতি নহ'লে কোনো শিক্ষণ ফলৱতী হ'ব নোৱাৰে। শিক্ষক আৰু শিক্ষাৰ্থী উভয়ে শিক্ষণৰ বাবে শাৰীৰিক আৰু মানসিকভাৱে প্ৰস্তুত হ'ব লাগিব।

২) ফলাফল (পৰিণাম) নীতি (Law of Effect):

শিক্ষণৰ এই নীতিৰ দ্বাৰা আমি জানিবলৈ পাওঁ যে শিক্ষণ ফলাফলৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। যদি কোনো কাৰ্যৰ ফলাফল সন্তোষজনক হয়, শিক্ষাৰ্থীয়ে তাক পুনৰ কৰিবলৈ বেছি উৎসাহিত হৈ পৰে। যদি ফলাফল অসন্তোষজনক হয়, শিক্ষাৰ্থীয়ে তাক পুনৰ কৰিবলৈ বেছি উৎসাহিত নহয়। আনভাষাত ক'বলৈ হ'লে অসন্তোষজনক ফলাফলে বাৰম্বাৰ ত্ৰিগ্না কৰিবলৈ নিৰুৎসাহিত কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পাৰি যে যেতিয়া এজন ছাত্ৰই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ শুদ্ধকৈ কৰিব পাৰে, তেতিয়া সি বেছিকৈ কৰিবলৈ উৎসাহিত হ'ব। যদি সি বাৰে বাৰে ব্যৰ্থ হয়, বেছিকৈ কৰিবলৈ উৎসাহিত নহ'ব। সেইবাবে এই নীতিক সন্তুষ্টি আৰু অসন্তুষ্টিৰ নীতি (law of satisfaction and dissatisfaction) বোলা হয়। ইয়াক আনন্দ আৰু বেদনাৰ নীতি (law of pleasure and pain) বুলিও ক'ব পাৰি। এই নীতিয়ে এয়ে বুজায় যে যি বিষয়ে আনন্দ দিয়ে তাক সহজে শিকিব পাৰি আৰু যি বিষয়ে কষ্ট দিয়ে তাক সহজে শিকিব নোৱাৰি। এই নীতিক পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তি সম্পৰ্কীয় নীতি (law of reward and punishment) বুলিও ক'ব পাৰি।

থৰ্ণডাইকে এই নীতিক তলত দিয়াধৰণে বৰ্ণনা কৰিছে —

“যেতিয়া পৰিস্থিতি আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজত সংশোধিত সংযোগ স্থাপন কৰা হয় আৰু তাৰ পৰিণতি সন্তোষজনক হয়, তেতিয়া সেই সংযোগৰ শক্তি বৃদ্ধি পায়, যেতিয়া এই পৰিণতি অসন্তোষজনক হয়, তাৰ শক্তি কমি যায়।” (“When a modifiable connection between a situation and response is made and is accompanied or followed by a satisfying state of affairs, that connection's strength is increased. when made and accompanied or followed by an annoying state of affairs, its strength is decreased.”) ইয়াৰ সহজ অৰ্থ এয়ে যে সন্তোষজনক ফলাফল বা পৰিণামে উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজত সংযোগ শক্তিশালী কৰে আৰু অসন্তোষজনক বা দুখদায়ক ফলাফলে এনে সংযোগ দুৰ্বল কৰে।

শ্ৰেণী পৰিবেশত এই নীতিৰ প্ৰয়োগ (Application of this law in the class-room situation) :

ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ শিক্ষাৰ ফলাফলত এই নীতিয়ে বিশেষ ভূমিকা লয়। পুৰস্কাৰ আৰু স্বীকৃতি বা প্ৰশংসাই শিক্ষণৰ বাবে শিক্ষাৰ্থীক উৎসাহিত কৰে। সেইবাবে প্ৰাপ্য পুৰস্কাৰ বা স্বীকৃতি ভাল কাৰ্যৰ বাবে দিব লাগে, যাতে শিক্ষাৰ্থীয়ে আগবাঢ়ি যাবলৈ উৎসাহিত হয়। শাস্তি যথাসম্ভৱ পাৰি ত্যাগ কৰিব লাগে। কাৰণ শাস্তিয়ে ঋণাত্মক ফলৰ সৃষ্টি কৰে আৰু ই অনুৎসাহিতৰ কাৰণ হয়। যাহওঁক, কেতিয়াবা শিক্ষাৰ্থীৰ আৰাধিত আচৰণ আৰু কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত শাস্তি প্ৰযোজ্য হ'ব পাৰে। সেইবাবে শিক্ষকে শিক্ষণৰ প্ৰচেষ্টাত শাস্তি আৰু পুৰস্কাৰৰ কৌশল

অৱলম্বন কৰে। শিক্ষাৰ্থীয়ে সেইবোৰ বিষয় বা আলোচনা পছন্দ কৰে, যিবোৰে সিহঁতক আনন্দ দিয়ে আৰু আগ্ৰহী কৰি তোলে। সেইবাবে শিক্ষকে এনেবোৰ বিষয়ৰ প্ৰতি মনোযোগ দিব লাগে, যিবোৰে শিক্ষাৰ্থীক আনন্দ দিয়ে আৰু আগ্ৰহৰ সৃষ্টি কৰে। এই নীতিৰ লগত স্মৃতিও জড়িত হৈ থাকে। সাধাৰণতে নিৰানন্দৰ বিষয় বা কথাবোৰতকৈ আমোদজনক বিষয় বা কথাবোৰ বেছি মনত থাকে। শিক্ষকে শ্ৰেণীত সদায় আনন্দমুখৰ পৰিবেশ এটিৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ যত্ন কৰিব লাগে।

৩) অনুশীলনৰ নীতি (Law of Exercise) :

এই নীতিয়ে এয়ে বুজায় যে শিক্ষণৰ বাবে অনুশীলনৰ দৰকাৰ। ক্ৰিয়াৰ পুনৰাবৃত্তিয়ে উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজৰ সংযোগ অধিক শক্তিশালী কৰি তোলে। আনহাতে পুনৰাবৃত্তি বা অনুশীলন অবিহনে উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজৰ সংযোগ ক্ৰমে দুৰ্বল হৈ পৰে। যেতিয়া এটা কাম সমানে কৰা হয়, ই সহজ আৰু শক্তিশালী হৈ পৰে। শিক্ষণ অভিজ্ঞতা অনুশীলনৰ দ্বাৰা স্থায়ী ৰূপ দিব পাৰি। অন্যথা পুনৰাবৃত্তি বা অনুশীলনৰ অভাৱত ই বিলুপ্ত হ'ব পাৰে।

শিক্ষণৰ এই নীতিক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে, যেনে— ব্যৱহাৰৰ নীতি (law of use) আৰু অব্যৱহাৰৰ নীতি (law of unuse)। ব্যৱহাৰৰ নীতি সম্পৰ্কত থৰ্ণডাইকে কৈছে — “যেতিয়া পৰিস্থিতি আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজত সংশোধিত সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হয়, তেতিয়া আনবোৰৰ অৱস্থা একেই থাকিলে সংযোগৰ শক্তি বৃদ্ধি পায়।” (“When a modifiable connection is made between a situation and a response, that

connection's strength is other things being equal, increased') অব্যবহাৰৰ নীতি সম্পৰ্কত থৰ্ণডাইকে কৈছে —“যেতিয়া পৰিস্থিতি আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজৰ সংশোধিত সম্বন্ধ দীৰ্ঘসময় ধৰি স্থাপন কৰা নহয়, তেতিয়া সেই সংযোগৰ শক্তি কমি যায়।” (When modifiable connection is not made between a situation and a response over a length of time that connection's strength is decreased.)

সৰল ভাষাত আমি ক'ব পাৰো যে সংযোগ শক্তি (পৰিস্থিতি আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজৰ) অনুশীলন বা চৰ্চাৰ বাবে বৃদ্ধি হয় আৰু অনুশীলন নহ'লে ই দুৰ্বল হয়। আনভাষাত ক'বলৈ হ'লে, যদি অনুশীলন চলি থাকে (অৰ্থাৎ ব্যৱহাৰ কৰা হয়) শিক্ষণ প্ৰক্ৰিয়া বা শিক্ষণ অভিজ্ঞতা শক্তিশালী আৰু সজীৱ হৈ থাকে; অন্যথা অনুশীলন অবিহনে এইবোৰ মৰহি যাব পাৰে। অব্যবহাৰৰ নীতিয়ে প্ৰমাণ কৰে যে যদি কোনো বিষয় শিকাৰ পিছত চৰ্চা এৰি দিয়া হয় তাক পাহৰা যায়। কিন্তু সম্বন্ধে চৰ্চা বা অনুশীলনৰ দ্বাৰা এইটোও আঁতৰাব পাৰি।

শ্ৰেণী পৰিবেশত এই নীতিৰ প্ৰয়োগ (Application of this law in the class-room situation) :

শিক্ষকে অনুশীলনৰ নীতি শ্ৰেণী পৰিবেশত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। যদি প্ৰয়োজন হয়, এজন শিক্ষকে এটা পাঠ বাৰে বাৰে শিক্ষাৰ্থীক শিকাৰ লাগে, যাতে শিক্ষাৰ্থীয়ে স্পষ্টকৈ পাঠটো বুজিব পাৰে। শিক্ষাৰ্থীক তেওঁলোকে আহৰণ কৰা বিভিন্ন বিষয় জ্ঞান সজীৱ কৰি ৰাখিবলৈ সুবিধা দিব লাগে। পুনৰাবৃত্তিৰ জৰিয়তে শিকাৰ কৌশল, কৰ্মদক্ষতা

আৰু হস্তনিপুণতা বৃদ্ধি হয়। শিক্ষাৰ্থীৰ অবাঞ্ছিত আচৰণ আৰু কাৰ্যৰ পুনৰাবৃত্তি বন্ধ কৰি তাক নাইকিয়া কৰিব পাৰি। শিক্ষকে পুনৰাবৃত্তি বা অনুশীলনৰ জৰিয়তে শিক্ষাৰ্থীক সদায় ভাস অভ্যাস গঠন কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া উচিত। কাৰণ সু-অভ্যাসে সুচৰিত্ৰ গঠন কৰে আৰু সু-চৰিত্ৰই এজন ভাল মানুহৰ সৃষ্টি কৰে।

মনত ৰাখিবলগীয়া :

- আইভান পেভলভ অনুবন্ধন শিক্ষাৰ এজন প্ৰৱৰ্ত্তক আছিল।
- যেতিয়া কোনো স্বাভাৱিক প্ৰতিক্ৰিয়া আৰু স্বাভাৱিক উদ্দীপকৰ পৰিৱৰ্তনে আন কোনো কৃত্ৰিম উদ্দীপকৰ লগত অনুবন্ধিত হয়, তেতিয়া শিক্ষণ সংঘটিত হয়।
- অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিক্ষণৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আৰু শৈক্ষিক তাৎপৰ্য আছে।
- থৰ্ণডাইকে শিক্ষণৰ তিনিটা প্ৰধান নীতি উল্লেখ কৰিছে। সেইবোৰ —প্ৰস্তুতিৰ নীতি, ফলাফলৰ নীতি আৰু অনুশীলনৰ নীতি।
- শাৰীৰিক আৰু মানসিক প্ৰস্তুতি শিক্ষণৰ বাবে প্ৰয়োজন।
- শিক্ষণ ফলাফলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।
- অনুশীলনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ সংঘটিত হয়।
- চৰ্চা চলি থাকিলে শিক্ষণ শক্তিশালী হয়।
- শিক্ষাৰ নীতিবোৰ শ্ৰেণী পৰিবেশত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

সাৰাংশ

অভিজ্ঞতাৰ যোগেদি প্ৰতিক্ৰিয়া বা আচৰণৰ পৰিৱৰ্তন (বা পৰিশোধন) কৰাই হৈছে শিক্ষণ। মনোবিজ্ঞানীসকলে শিক্ষণৰ সংজ্ঞা বহুতো দিছে। শিক্ষণৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে। শিক্ষণৰ তিনিটা পদ্ধতি হৈছে—প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতি, অৰ্শুদৰ্শন পদ্ধতি আৰু অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ পদ্ধতি। প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতি থৰ্ণডাইকৰ সংযোগবাদ তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তেওঁৰ মতে শিক্ষা হৈছে উদ্দীপক আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজৰ সংযোগ সাধনৰ ফল। থৰ্ণডাইকে মেকুৰীৰ সৈতে প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতিৰ ওপৰত এটা পৰীক্ষা চলাইছিল। প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আৰু শৈক্ষিক মূল্য আছে। অৰ্শুদৰ্শন শিক্ষণ পদ্ধতি গেষ্টাল্ট তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ৱাৰ্থিমাৰ, ক'হলাৰ আৰু কফ্কা এই তত্ত্বৰ প্ৰৱৰ্তক আছিল। গেষ্টাল্ট এটা জাৰ্মান শব্দ, যাৰ অৰ্থ 'সমগ্ৰ' বা 'সম্পূৰ্ণ আকাৰ'। ক'হলাৰে অৰ্শুদৰ্শন শিক্ষণ পদ্ধতি প্ৰমাণৰ বাবে চিম্পাঞ্জীৰ সৈতে পৰীক্ষা চলাইছিল। অৰ্শুদৰ্শন শিক্ষণৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আৰু শৈক্ষিক তাৎপৰ্য আছে। আইভান পেভলভ অনুবন্ধন তত্ত্বৰ এজন প্ৰৱৰ্তক আছিল। তেওঁ অনুবন্ধন শিক্ষণৰ প্ৰমাণৰ বাবে এটা কুকুৰৰ সৈতে পৰীক্ষা চলাইছিল। ইয়াৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আৰু শৈক্ষিক তাৎপৰ্য আছে।

থৰ্ণডাইকে শিক্ষণৰ তিনিটা প্ৰধান নীতি উলিয়াইছিল যেনে—প্ৰস্তুতিৰ নীতি, ফলাফলৰ নীতি আৰু অনুশীলনৰ নীতি। প্ৰস্তুতিৰ নীতিয়ে শিক্ষণৰ প্ৰস্তুতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। ফলাফলৰ নীতিৰ পৰা আমি জানিব পাৰো যে শিক্ষণ ফলাফলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। অনুশীলনৰ নীতিয়ে বুজায় যে অনুশীলনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ সম্ভৱ হয়। এই নীতিৰ দুটা ভাগ—ব্যৱহাৰৰ নীতি আৰু অব্যৱহাৰৰ নীতি। প্ৰত্যেক শিক্ষণ নীতিৰে কিছুমান শৈক্ষিক তাৎপৰ্য আছে আৰু শ্ৰেণী পৰিৱেশত এইবোৰ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

অনুশীলনী

- ১। শিক্ষণ কি?
- ২। শিক্ষণৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখা।
- ৩। প্ৰচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতিৰে কেনেকৈ শিক্ষণ সম্ভৱ হয়? উদাহৰণেৰে সৈতে বুজাই লিখা।
- ৪। অৰ্শুদৰ্শন শিক্ষণ কি? এই শিক্ষণ পদ্ধতিৰ শৈক্ষিক মূল্য নিৰূপণ কৰা।
- ৫। অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ কাক বোলে? পেভলভৰ অনুবন্ধন প্ৰতিক্ৰিয়া তত্ত্বৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্যৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখা।
- ৬। শিক্ষণৰ মূল নীতিসমূহ কি কি? এই নীতিসমূহ শ্ৰেণীকোঠাত কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয় আলোচনা কৰা।
- ৭। অৰ্শুদৰ্শন শিক্ষণ কেনেকৈ সম্ভৱ হয়? উপযুক্ত উদাহৰণেৰে ব্যাখ্যা কৰা।
- ৮। থৰ্ণডাইকৰ শিক্ষণৰ নীতিসমূহ ব্যাখ্যা কৰা আৰু সিহঁতৰ শৈক্ষিক তাৎপৰ্য দেখুওৱা।

- ৯। প্রচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতিৰ শিক্ষাৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখা।
- ১০। প্রচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতিৰ শৈক্ষিক অৱদানৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখা।
- ১১। “শিক্ষণ হৈছে অভিজ্ঞতা আৰু প্ৰশিক্ষণৰ যোগেদি আচৰণ সংশোধন কৰা কাৰ্য।” বহলাই লিখা।
- ১২। চমুটোকা লিখা -
(ক) অনুবন্ধনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ।	(খ) অন্তর্দৰ্শন শিক্ষণ পদ্ধতি।
(গ) প্রচেষ্টা আৰু ভুল পদ্ধতিৰ দ্বাৰা শিক্ষণ।	(ঘ) ফলাফলৰ নীতি।
(ঙ) প্ৰস্তুতিৰ নীতি	(চ) অনুশীলনৰ নীতি।
- ১৩। তলত দিয়া উক্তি বোৰ সঁচা নে মিছা লিখা -
(ক) শিক্ষণ সমস্যা সমাধান কাৰ্য।	(খ) অন্তর্দৰ্শনৰ দ্বাৰা শিক্ষণ হৈছে শিক্ষণৰ এক যান্ত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়া।
(গ) শিক্ষণ পৰিপক্বতাৰ ওপৰ নিৰ্ভৰশীল নহয়।	(ঘ) অন্তর্দৰ্শন শিক্ষাৰ উচ্চ পদ্ধতি।
(ঙ) শিক্ষণ এক জীৱজোৰা প্ৰক্ৰিয়া।	(চ) শিক্ষণ আচৰণৰ ভেটি।
- ১৪। উপযুক্ত শব্দৰে খালীঠাই পূৰ কৰা —
(ক) প্রচেষ্টা আৰু ভুল শিক্ষণ পদ্ধতি	দ্বাৰা সম্বন্ধিত আছিল।
(খ) গেষ্টাল্ট এটা	শব্দ।
(গ) অনুশীলনৰ নীতি	দ্বাৰা প্ৰকাশিত হৈছিল।
(ঘ) অভিজ্ঞতাৰ যোগেদি	সংশোধনেই হৈছে শিক্ষণ।
(ঙ)	শিক্ষণৰ অনুবন্ধন (মৌলিক) তত্ত্বৰ এজন প্ৰবৰ্তক আছিল।

Reference Books :

1. Jatin Barua : *An Introduction to Education (Part-II)*
2. Dr. Lakshahira Das : *Elements of Education (Part-II)*
3. B.C. Ray : *Educational Psychology*
4. Akhtar, Sarma, Goswami, Sarma : *An Introduction to Higher Secondary Education (for 2nd year)*
5. B.D. Bhatia and R.N. Safaya : *Educational psychology and Guidance.*
6. Hans Rah Bhatia : *Element of Educational psychology.*
7. হেমকান্ত শৰ্মা : উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষাতত্ত্ব আৰু শিক্ষা মনোবিজ্ঞান (২য় বৰ্ষ)
8. মুকুন্দ শৰ্মা, বীৰেন্দ্ৰ ডেকা, কন্দৰ্প কুমাৰ ডেকা : উচ্চতৰ মাধ্যমিক প্ৰাৰম্ভিক শিক্ষা (২য় বাৰ্ষিক)